

**Қайрат Абайұлы Жамбулатовтың "6D020800-Археология және этнология" мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған "II–IV ғғ. Батыс Қазақстан халқының мәдениеті (жерлеу ескерткіштерінің материалдары бойынша)" тақырыбындағы диссертациясына
АННОТАЦИЯ**

Жұмыстың жалпы сипаттамасы

Диссертацияда Батыс Қазақстанға және жалпы Үстірт тау қыратына жататын кейінгі сармат уақытындағы ескерткіштер бойынша археологиялық материалды жинау, өңдеу және талдау нәтижелері ұсынылған. Көршілес екі аймақта да зерттелген ескерткіштердің едәуір саны бар, оларды жинастыра отырып қарастыру осы жерлерде өмір сүрген халықтың тағдыры туралы жақсы түсінік береді. Зерттеудің хронологиялық шеңбері салыстырмалы түрде қысқа уақытқа әсер етеді, бұл II ғасырдың екінші жартысы – IV ғасырдың ортасы, яғни, далада жерлеу рәсімін жасаудың бірыңғай дәстүрлері қалыптасқан және сол кездегі мәдениеттен көрініс беретін ілеспе құралдардың стандартталған жиынтығы болған кезең.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Батыс Қазақстанның кейінгі сармат ескерткіштері Г.А. Кушаевтың, С.Г. Боталов пен С.Ю. Гуцаловтың, С.А. Трибунский, В.Ю. Малашевтың еңбектерінде де, М.Г. Мошкованың бірқатар басылымдарында әртүрлі деңгейде қарастырылған. Үстірт тау қыратының археологиялық ескерткіштері туралы ақпарат В. Н. Ягодиннің, сондай-ақ Е.П. Китовтың мақалаларында ішінара жарық көрген. Жоғарыда аталған жұмыстардың маңыздылығы мен өзектілігін асыра бағалау қиын. Оларда жаңа дереккөздер енгізіліп қана қоймай, сонымен қатар деректерге талдау жүргізілген, бұл болашақ зерттеулерге бастама бола отырып, кейінгі сармат мәдениетінің мәселелерін жақсы түсінуге ықпал етті.

Соңғы онжылдықта көптеген жаңа тың дереккөздер жиналды. Батыс Қазақстан облысында әскери элитаның жарқын ескерткіштері зерттелді. Зерттеулер кешені Ақтөбе облысында, соның ішінде ғибадат-жерлеу мақсатындағы бірегей құрылыстарға қазба жұмыстары жүргізілді (Бисембаев және К.А. Жамбулатовтың қазбалары). Маңғыстауда тұңғыш рет аналогы жоқ бірегей ескерткіштер ашылды (А.Е. Астафьев пен Е.С. Богдановтың қазбалары). Үстіртте жерлеудің барлық кешені бар (В.Н. Ягодин, Е.П. Китов және К.А. Жамбулатовтың қазбалары). Алғаш рет "гантель тәрізді", "П"-тәрізді, "Е"-пішінді, сақина тәрізді, салттық үйінділерді қамтитын зерттелген ғибадат және жерлеу ескерткіштері бойынша бүгінгі күнге дейін бар барлық материалдар толық жиналды.

Осылайша, ғылыми айналымға жаңа археологиялық материалдарды енгізу өзекті болып табылады, оларды өңдеу және талдау кейінгі сармат проблематикасының кейбір аспектілеріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нысаны – б.з. II-IV ғасырлардағы кейінгі сармат дәуіріндегі халықтың археологиялық ескерткіштері мен материалдық мәдениеті.

Зерттеу пәні кейінгі сармат дәуіріндегі халықты археологиялық зерттеу материалдарымен ұсынылған, оның ішінде: жеке қорған асты жерлеулер, қарапайым топырақ және катакомбалық жерлеулер, жерлеу құралдары. Мәдениеттің ерекшеліктерін ашудағы маңызды рөл Батыс Қазақстан өңірінің аумағында кең таралған ескерткіштердің – ғибадат-жерлеу және ғибадат-салттық құрылыстардың ерекше санатының зерттелуі болып табылады.

Зерттеудің қайнар көзі Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан, Ақтөбе және Маңғыстау облыстарының, сондай-ақ Қарақалпақстан Республикасының (РУз) аумағында жүргізілген қорған қорымдарындағы қазба жұмыстарының нәтижелері болды, олардың деректері негізінен ҚР ҒжЖБМ ҒК Археология институтының мұрағат қорында сақталған есеп материалдарынан алынды (авторлары: Г.И.Багриков, Г.А.Кушаев, Г.К.Кокебаева, Б.Ф.Железчиков, М.Г.Мошкова, В.А.Кригер, Н.М.Малов, В.А.Иванов, С.Ю.Гуцалов, Г.В.Макаревич, В.В.Родионов, А.А.Бисембаев, В.В.Ткачев, Я.А.Лукпанова). Сонымен қатар, жұмыста В.Н.Ягодин мен А.Е.Астафьевтің жеке мұрағаттарынан жеке басылымдар мен далалық зерттеу материалдары қолданылды. Ақтөбе облысындағы Гунжели I қорымында (экспедиция жетекшісі Е.П.Китов) және Ақбұлақ кешенінде (экспедиция жетекшісі А.А.Бисембаев пен К.А.Жамбулатов) диссертация авторы жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері статистикалық іріктемеге қосымша болды. Осылайша, сараптамаға түсетіндер 55 жерлеу кешенінен шыққан 340 нысанды құрады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты: Жерлеу кешендерін талдау негізінде б.з. II–IV ғасырларындағы Батыс Қазақстан халқының мәдениетінің ерекшеліктері мен сипаттамаларын анықтау, сондай-ақ ғибадаттық жерлеу және ғибадат-ғұрыптық құрылыстар бойынша деректерді тарту болып табылады.

Қойылған мақсатқа келесі **міндеттерді** шешу арқылы қол жеткізіледі:

- аймақтың физикалық-географиялық жағдайларын қарастыру;
- бөлінген аудандар қимасында жерлеу орындарының топографиясы мен жоспарлануының ерекшеліктерін бөліп көрсету;
- бөлінген жергілікті-аумақтық аудандарға сәйкес архивтерде сақталатын және мерзімді ғылыми басылымдарда жарияланған жерлеу құрылыстары бойынша көптеген және әртүрлі түйіндегі материалдарды жинау, жүйелеу және қорыту;
- Батыс Қазақстан мен Үстірттің ғұрыптық-жерлеу және ғұрыптық-салттық құрылыстары бойынша олардың шоғырлануына, жоспарлануына, типологиясына байланысты ерекшеліктерін анықтау;
- жерлеу жабдықтары түрлерінің типологиялық ерекшеліктерін анықтау;
- бөлінген жергілікті аудандарда кейінгі сармат археологиялық мәдениетінің қалыптасу және даму ерекшеліктерін анықтау.

Қорғауға шығарылатын ережелер:

- Батыс Қазақстан аймағының физикалық-географиялық жағдайларының сипаттамасы жергілікті аумақтық ауданды төрт ауданға бөлуге болатындығын

көрсетті. Бұл аудандар шартты түрде: Жайық өзенінің оң жағалауы, Арал өңірінің оңтүстігі, Үстірт және Маңғыстау болып айқындалады. Бұл аудандарда кейінгі сармат ескерткіштері аймақтық ерекшеліктермен анықталған өзіндік ерекшелігін табады.

- 340-қа жуық жерлеу және ғибадат ету-жерлеу нысандары бар өкілдік статистикалық іріктеме негізінде қорған құрылыстарының сыртқы ерекшеліктерін, қорған кеңістігін, қабір шұңқырларының нысандарын және жерленгендердің денелерінің орналасу жағдайларын, олардың аймақтық ерекшеліктерін де, тұтастай алғанда, мәдениеттің бүкіл ауқымын ескере отырып, жерлеу рәсіміне кешенді талдау жүргізілді.

- Кейінгі сармат халқының белгіленген ғибадат және жерлеу құрылыстары көбінесе оңтүстік Орал өңірінде ғана кең таралғаны және осы аймақтың кейінгі сармат дәуірінің кешендерін анықтайтын өзіндік маркер болып табылатыны анықталды. Сондай-ақ, ғибадат және жерлеу құрылыстарын картаға түсіргенде олардың типологиялық әртүрлілігі тек Ақтөбе облысының аумағында ғана көрсетіледі, яғни бұл аймақ кейінгі сармат мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында ерекше рөл атқарғандығы туралы айтылған.

- "П"-тәрізді және "Е"-пішінді ғибадат-жерлеу құрылыстары қайтыс болған ата-бабаның құрметіне салынған жабық кешен ретінде қолданылуы мүмкін болған және олардың рухының құрметіне арнап еске алу және ғибадат ету іс-әрекеттері орындалған. Ғұрыптық құрылыстар шеңбер тәрізді болып келеді, онда көптеген ыдыстардың сынықтарының фрагменттері табылды. Олар тұтастай бір ұрпақтың, үлкен ұжымның берекелі жолсілтеулерін алу мақсатында құрбандық етілген.

- Толық қарастырылған заттар кешені, бір жағынан, қатардағы және әскери жерлеу орындарындағы біріздендіру мен стандарттауды көрсетеді, ал екінші жағынан, Лебедевқа қорымындағы 1 және 2 қорымдарының элиталық жерленуі үшін біртектілік пен өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді, мұнда жерлеу жиынтықтары Солтүстік Қара теңіз импортының дипломатиялық сыйлықтарынан тұрады.

- Керамикалық ыдыстар сауда-экономикалық байланыстардың айрықша белгісі ретінде ауылшаруашылық сауда орталықтарының аймақ бойынша өзара әрекеттесулерін айқын көрсетеді. Оңтүстік Орал обаларының Оңтүстік перифериясы Хорезммен тығыз байланыста болды, солтүстік жартысында хорезмдік және солтүстік кавказдық ыдыстар тіркелген. Жайық өзенінің оң жағалауынан тек Солтүстік Кавказдың қолөнер өндірісінің ыдыстары және олардың жергілікті көшірмелері табылды.

- Кейінгі сармат уақытындағы халықтың диагностикалық белгілерінің жиынтығы олардың біртұтас, бірегей формасы тек Оңтүстік Орал аймағында таралғандығын көрсетеді. Көршілес аймақтармен байланыс аймақтарында кейінгі сармат халқы олардың ықпалына түсті, бұл жерлеу рәсімі элементтерінің "тазалығына" әсер етті.

- Маңғыстаудың кейінгі сармат дәуіріндегі жерлеу рәсімінің басқа аймақтардан айырмашылықтарын көріге болады: бұл жерде Т-тәрізді катакомбаларда жерлеу рәсімі кең таралған, алайда кейінгі сарматтармен кейбір

диагностикалық белгілерді сақтап қалған. Бұл ретте, Маңғыстауды кейінгі сарматтар мәдениетінің ықпалының орбитасына толығымен енген деп санауға әлі негіз жоқ.

- Батыс Қазақстан даласында кейінгі сарматтардың кенеттен пайда болуы және олардың мұнда бір жарым-екі ғасыр ғана болып тез жоғалып кетуінің түсініктемесі әзірге климаттық өзгерістердің циклдік сипатымен, атап айтқанда көшпелі халық қатты әсер еткен гумидизациямен байланыстырылуы керек.

- Батыс Қазақстан даласында кейінгі сармат кезеңінің ескерткіштерінің болуы б.з. III ғасырдың аяғымен шектеледі. Бұл ретте Үстірттен алынған материал мұнда кейінгі сарматтардың б.з. IV ғасырдың ортасына дейін өмір сүргендігін көрсетеді.

Зерттеудің **хронологиялық шеңбері** б.з. II ғасырдан б. з. IV ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. Төменгі хронологиялық шекара Батыс Қазақстан аумағында кейінгі сармат кезеңінің мәдениетін білдіретін белгілердің таралуына сәйкес келеді.

Зерттеудің аумақтық шеңбері. Диссертациялық жұмыста Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау облыстарын қамтитын Батыс Қазақстанның қазіргі шекараларымен әкімшілік-аумақтық шектелген кейінгі сармат кезеңінің ескерткіштері жинақталған. Сондай-ақ статистикалық талдау жұмысына Үстірттау қыратындағы (Қарақалпақстан Республикасы, РУЗ) В.Н.Ягодиннің қазбаларынан алынған дереккөздер жиынтығы енгізілген.

Зерттеудің әдіснамасы мен әдістері қойылған мақсат пен міндеттерге сүйене отырып анықталады. Зерттеу әдістемесі ғылыми танымның жалпы принциптері мен әдістеріне негізделді, мұнда ғылыми модельдеудің өзі үшін қажетті компоненттерді тартуға бағытталған ғылыми-зерттеу қызметін құрылымдық логикалық құру және ұйымдастыру негіз болды, онда зерттеу міндеттерінің құрылымды шешімінің табылуы нысан мен пәнді қалыптастыруға негіз болады. Археология ғылым ретінде тарихтағы қоғамның дамуын зерттейді және зерттеудің жалпы тарихи әдістері мен принциптерін ұстанады, сол әдістер осы еңбекте де ұстанылған. Бұл: историзм принципі, периодизация әдісі, салыстырмалы және типология, сонымен қатар жүйелік көзқарас пен объективтілік.

Ғылыми жаңалық

- Отандық ғылымда тұңғыш рет кейінгі сармат дәуірінің ескерткіштері бойынша археологиялық дереккөздер корпусы қаралды;

- Топография, планиграфия, ғибадат-жерлеу құрылыстарының болуы, жерлеу рәсімінің элементтері сияқты санаттарды қамтитын археологиялық ескерткіштердің ерекшеліктер кешенімен біріктірілген Батыс Қазақстанның физика-географиялық жағдайлары төрт жергілікті аймақты бөлуге мүмкіндік береді. Бұлар "Жайық өзенінің оң жағалауы", "Оңтүстік Орал", Маңғыстау және Үстірт тау қыраты, олар жеке-жеке қарастырылған;

- Батыс Қазақстан аумағында шоғырланған кейінгі сармат уақытындағы жерлеу ескерткіштері бойынша бүгінгі күні белгілі барлық материалдар жинақталды, өңделді және талданды. Мұнда барлығы 218 ескерткіш ескерілген.

- Үстірт тау қыратынан шыққан, 122 объектіден тұратын кейінгі сармат дәуіріндегі жерлеу ескерткіштерінің кешені алғаш рет толық көлемде қаралды, нәтижесінде ауданның ескерткіштерін кейінгі сармат көне жәдігерлерінің жалпы жүйесіне қосуға мүмкіндік туды.

Статистикалық іріктеме барлығы 340 нысанды құрады, бұл толыққанды зерттеу үшін репрезентативті материал болып табылады.

- Оңтүстік Орал маңындағы кейінгі сармат кешендері хронологиялық және этномәдени маркерлер болып табылатын әртүрлі формадағы ("П"-тәрізді, "гантель тәрізді" және басқалары) жер құрылыстарының болуымен сипатталатыны анықталды.

- Кейінгі сармат ескерткіштеріне тән "гантель тәрізді" құрылыстар, сондай-ақ жерлеу рәсімімен сипатталып, зерттелген қорғандар Торғай, Тобыл және Есіл өзендерінің жағасында орналасқандығы анықталды. Болашақта аталған аудандардағы мақсатты зерттеулер осы ескерткіштердің сипаты мен маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін тарих пен археология бойынша еңбектерді, оқу-әдістемелік құралдарды жинақтайтын арнайы курстарды әзірлеу кезінде, мұражай коллекциялары мен экспозицияларының жұмысы мен дизайны үшін пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертацияны оқыту және қорғауға дайындық кезеңінде: Web of Science дәйексөз базасына кіретін рецензияланған журналда 3 мақала (2019, 2023, 2024 жж.); КОКСОН-ға ұсынылатын 4 мақала (2017, 2018, 2019, 2022 жж.); 1 монография (бірлескен авторлықта) жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы қойылған міндеттерге байланысты және оған мыналар кіреді: кіріспе, үш тарау, қорытынды, пайдаланылған дереккөздер тізімі, мұрағат материалдарының тізімі, ескерткіштер мен иллюстрациялар тізімі.